

Hristin Lalev

(Bulgaria, Sofia University St. Kliment Ohridski)

The Images of Tsar Ivan Alexander (1331–1371) as a Reflection of the Political Ideas of Royal Power in the Bulgarian State

Abstract: The article studies the well-known images of Tsar Ivan Alexander (1331–1371) as a source for the political ideas of the era. As “monuments” created by the official rulers’ propaganda, these images embody all the basic ideas of legitimisation of the royal power in the Bulgarian state during this period: the notion of Tarnovo as a Third Rome, the dynastic idea of royal power and its sacred nature, the representation of the Bulgarian Tsar as an ideological successor of the Byzantine emperors.

Христин Лалев

(България, СУ „Св. Кл. Охридски“)

Изображенията на цар Иван Александър (1331-1371) като отражение на политическите идеи за царската власт в българската държава

В периода от края на XII до края на XIV в. вървял един непрекъснат процес на оформяне и окончателно избистряне на идейно-политическите основи на царската власт в българската държава. Още в края на XII в. братята Петър и Асен, първите владетели на възстановената българска държава, потърсили политически идеи, които да легитимират властта им и да пропагандират тяхното положение на законни български царе. Впоследствие тези идеи достигнали своя естествен връх през XIII в. при цар Иван Асен II (1218-1241), който изявил претенции за универсална власт, приемайки титлата „цар на българи и гърци“. Кризата в държавата след неговата смърт довела до изоставяне на тези концепции, но те отново били възродени в началото на XIV в., когато България укрепнала и отново се превърнала във водещ фактор на Балканския полуостров. Този път върхът в това отношение представляват идеите, изразени и пропагандирани по време на управлението на цар Иван Александър (1331-1371), когато по своеобразен начин универсалната идея отново намерила поле за развитие на българска земя.

В това отношение българските владетели имали примера на Византия, която векове наред като единствен наследник на Римската империя доминирала със своята владетелска идеология над останалите държави в европейския континент. Именно затова преди всичко трябва да отбележим какви били основните принципи на византийския ойкуменизъм. Според византийците тяхната империя заемала първенстващо място сред останалите държави в средновековния свят. Това произтичало от разбирането, че Византия е единственият законен наследник на Римската империя, а василевсът на ромеите се възприемал за господар на всички

владетели. Византийците разглеждали себе си като богоизбран народ, а тяхната държава считали за отражение на Божието царство на земята. Според тази концепция цялата общност от владетели била разглеждана като едно семейство, начело на което стоял византийският император, а останалите били негови „духовни братя” или „духовни чада”. В тази своеобразна йерархия на християнските владетели имало място и за езическите, които били поставени на най-ниското стъпало и обикновено били определяни като „приятели”. (Вж. Караянопулос 1992; Grabar 1954; Бакалов 1995).

Концепцията за представянето на владетелите като членове на едно семейство всъщност имала много стари корени и водела началото си още от елинистическата епоха. Тя била отново възродена от византийците от развитието на политическата ситуация през VIII в. (Бакалов 1995: 69-70). След покръстването на българите през IX в. българският владетел също бил включен към тази схема и се превърнал в духовен син на византийския император. (Андреев 1984).

Една от най-силните идеи, която се развила в българска среда през разглеждания период, била представата за *translatio imperii*. Тази идея била вече развита веднъж от самите византийци. Християнските тълкуватели я основали на библейският текст от книга „Премъдрост на Иисуса, син Сирахов” (X:8), където се казва: „Владетелството преминува от народ към народ поради неправди, обиди и користолюбие.” Въз основа на този текст византийските автори обосновавали теорията за Константинопол като Нов Рим. (Каймакамова 2011: 109). Старият Рим изгубил божественото благоволение и паднал под ударите на варварите, а неговата слава се пренесла към Новия Рим – Константинопол. Изхождайки от същите идейни основи, през XIII-XIV век българите развили концепцията „Търново – Трети Рим”.

Податки за възраждане на имперската идея в българската държава имаме още от края на XII в. Първият случай можем да потърсим при преговорите, които водят братята Петър и Асен с император Фридрих Барбароса (1152-1190) през 80-те години на XII в. Според известията на летописеца на Третия кръстоносен поход (1189-1192) Ансберт, при тези преговори Петър поискал от Фридрих „да му възложи императорската корона на гръцкото кралство”. (ЛИБИ 1985: 279). Можем да приемем, че това сведение отразява първите стъпки на Асеновци в посока възраждане на имперската идея. (Божилов 1994: 31). Впоследствие, побеждавайки император Исак II Ангел през 1190 г., българският цар Асен I пленил изключително знакови византийски трофеи. Сред тях бил и императорският кръст, съдържащ частица от Светия кръст, на който бил прикован Христос. За това свидетелства византийският автор Георги Акрополит. (ГИБИ 1972: 153-154). Пренасянето на Константиновия кръст в царската съкровищница в Търново в идеологически план означавало развенчаване славата на Константинопол в полза на българската столица. (Каймакамова 2011: 237).

През 1204 г. византийската столица паднала в ръцете на кръстоносците от Четвъртия кръстоносен поход. С това Вторият Рим изгубил славата си на център на православието и тази роля все повече се пренасяла към Търново. Така очертаната политическа действителност естествено рефлектирала върху идеологията на българската държава и нейните владетели. Именно в тези години окончателно изкристализирала идеята за Търново като „нов Цариград” – „Трети Рим”. (Каймакамова 2011: 239). Още повече, че след конфликта между България и Латинската империя при цар Калоян, българската държава окончателно влязла в ролята на защитник на православието. За пропагандирането на тези идеи от двореца и църквата още по времето на Калоян свидетелстват част от запазените литературните произведения от епохата. (Каймакамова 2011: 272-285). Едно от първите съчинения, развиващо тази идея още по времето на цар Калоян (1197-1207), било Пандеховото пророческо сказание. (За

датирана на Пандеховото пророчество Вж. Каймакамова 2011: 241-272). За съществуването на тази идеологическа програма в българския царски двор от самото начало на XIII в. свидетелства и политиката на пренасянето на мощи на светци и светици в българската столица Търново. Още през 1205-1206 г. в хода на войната срещу Латинската империя били пренесени мощите на: св. Иларион Мъгленски, св. Михаил Войн от Потука, св. Иван Поливотски, св. Филотея Темнишка, св. Гаврил Лесновски. (Каймакамова 2011: 268). Тези данни карат М. Каймакамова да обобщи, че цар Калоян бил първият владетел от Асеновата династия, който пренесъл имперската идея от Константинопол в Търново. (Каймакамова 2011: 268). При управлението на цар Иван Асен II имперската идея достигнала кулминация в своето развитие на българска почва за XIII в. (Каймакамова 2011: 278). Това намерило отражение в промяна на владетелската титулатура. Именно при Иван Асен II, както преди при цар Симеон I (893-927) през X в., владетелската титла приела формата „цар на българи и гърци”. Така се величае Иван Асен II в своите грамоти [Ватопедска (Дуйчев 1944: 40-42), Дубровнишка (Дуйчев 1944: 42-43)]. Впоследствие кризата, в която изпаднала българската държава след смъртта на Иван Асен II, довела до изоставяне на тази идея, която вече не отговаряла на политическите реалности. Но тя се възродила с нова сила през XIV в. Наченки в тази посока се забелязват още в 20-те години на века, когато в една приписка от времето на цар Георги II Тертер (1321-1322) четем: „...великият цар Георги, син на великия цар Теодор Светослав, обладател на българския и гръцкия скиптър...”. (Дуйчев 1944: 67). Но безспорно най-сериозно развитие през XIV в. идеята за Търново – Нов Рим, претърпяла при управлението на цар Иван Александър (1331-1371).

По време на своето управление цар Иван Александър, опрян на изградените традиции от предишните български владетели, изразил отново претенции за универсална власт. Той приел титлата „цар и самодържец на всички българи и гърци”. Този титул се появява в грамотите му [Мрачката грамота от 1347 г. (ПИБИ 2004: 263), договора с Венеция от 1347 г. (ПИБИ 2004: 263), писмото до венецианския дож от 1352 г. (Дуйчев 1944: 137-139)], надписите над миниатюрите в Лондонското евангелие от 1356 г. (ПИБИ 2004: 266), в приписките [към Лаврентиевия сборник от 1347-1348 г. (СБЛ 1983: 107), Висарионовия патерик от 1346 г. (Дуйчев 1944: 127-129)], върху монетите му (Юрукова 1990: 123-149).

Претенциите на цар Иван Александър за универсална власт на пръв поглед навеждат на мисълта, че неговата имперска програма била подобна на тази на неговите предшественици Симеон I (893-927) и Иван Асен II (1218-1241). Съществува обаче една съществена разлика, която е свързана с това по какъв начин да се постигне тази власт. Докато Симеон и Иван Асен II се стремели да превземат Константинопол, то Иван Александър започнал реализация на програма за превръщане на българската столица Търново в център на православната общност, който да измести Константинопол. (Оболенски 2001: 326). По същество това била идеята за *renovatio* и *translatio imperii*. Константинопол „Новият Рим” трябвало да отстъпи мястото си на православна християнска столица на Търново – Третият Рим. Тази политика на българския цар преследвала и още една цел – да защити автокефалното достойнство на българската православна църква и ролята на Търново като средище на православието, срещу опитите за тяхното дискредитиране от страна на византийската църква през 50-те и 60-те години на XIV век. (Каймакамова 2011: 299). Претенции, които намират най-ярък израз в писмото на цариградския патриарх Калист до търновското монашество от 1361 г. (Гюзелев 1994: 180-184), където той се опитва да обоснове схващането, че цариградският престол е „господар над българската църква” (Гюзелев 1994: 180-184).

Изправени пред такава силна атака от страна на Константинопол, българите трябвало да отговорят с подходяща политическа програма, която да защити ролята на Българското царство и неговата столица Търново като водещ православен център.

Особено красноречиви за идейните основи на държавната власт от времето на цар Иван Александър са неговите изображения запазени в монументалната живопис и в миниатюри на ръкописи от неговото време. По прекрасен начин тук са намерили отражение идеите за божествения произход на царската власт, за династичната идея при упражняването на властта, за Българското царство като идеен наследник на Византийската империя.

Най-внушителният запазен до наши дни портрет на цар Иван Александър е този, намиращ се в костницата на манастира „Св. Богородица Петричка”, познат повече като Бачковски манастир (по името на близкото село Бачково). Когато през 1344 г. манастирът попаднал в пределите на Българското царство, в резултат на споразумение на Иван Александър с византийските управници, той се превърнал в един от центровете на българската култура от този период. (Бакалова 1977: 158). В следващите години, по поръка на Иван Александър, в църквата над костницата бил създаден негов портрет, придружен с надпис, който за съжаление днес е почти напълно заличен. Според Й. Иванов този надпис гласи: „Йоан в Христа бога благоверен цар и самодържец на българите и ромеите Александър”. (Бакалова 1977: 158). Този надпис почти напълно възпроизвежда византийските формули за възвеличаване на владетеля. Царят е изобразен строго фронтално, облечен в пурпурна багреница, украсен със златен лор, а летящи ангели увенчават главата му с корона – безспорно символ за божествения произход на царската власт. (Бакалова 1977: 158-160). Израз за богоизбраността на владетеля е присъствието на допоясно изображение на Богородица над главата на царя и на благославящия Христос Емануил върху нейните гърди. В дясната си ръка Иван Александър държи кръст, а в лявата – акакия. Облеклото, инсигниите и цялата иконографска схема на портрета следват утвърдените формули за изобразяване на византийските императори. В това свое изображение Иван Александър е представен като идеалния християнски владетел, който има претенции не само върху българския, но и върху византийския трон, за което свидетелства и надписът. Тази идея внушават и останалите стенописи, създадени едновременно с портрета на царя през XIV в. До Иван Александър в североизточната ниша е изобразен св. Йоан Богослов, който е символ на християнската мъдрост и патрон на българския цар. Срещу портрета на Иван Александър в нишата на южната страна са изобразени св. Константин и св. Елена. Те са особено почитани светци в православната църква, окичени с прозвището „равноапостоли”, и през Средновековието били олицетворение на идеалния тип християнски владетели. Именно това искали да подчертаят създателите на стенописите в костницата, като направили пряк паралел между цар Иван Александър и св. св. Константин и Елена. (Бакалова 1977: 165). Аналогия, която била потърсена и в част от монетните емисии на българския цар, което ще бъде отбелязано и по-долу.

Друг портрет на цар Иван Александър е запазен в т. нар. „Църква” в скалния комплекс край с. Иваново. За съжаление, той е в доста лошо състояние, а съпровождащият надпис е твърде фрагментарно запазен. (Божилков 1994: 166). Така че съществуват предположения, че това може и да не е портрет на Иван Александър. Той обаче носи особеностите на Палеологовата живопис и по всяка вероятност е създаден в средата на XIV в. Това, което е безспорно, е, че изографисаното лице е било ктитор и е носело царска титла.

В т.нар. Ватикански препис на превода на Манасиевата летопис, направен около 1344-1345г., имаме запазени 4 миниатюри, изобразяващи цар Иван Александър.

(Божилов 1994: 166). На л. 1 е представен портрет в цял ръст на царя, разположен между фигурите на Исус Христос и на летописеца Константин Манасий. Българският цар е изобразен в облекло, идентично с това на византийските императори – корона, скиптър, императорски червени ботуши, златен нимб около главата. (Дуйчев 1962). Над фигурата на царя е изобразен ангел с корона, който символизира идеята, че подобно на византийските императори българският цар е получил властта си с божията благословия. Божественият произход на властта му се символизира и от фигурата на Христос, който стои от дясната му страна. (Оболенски 2001: 325). Това изображение повтаря в основни линии византийската иконографска формула за изобразяване на императорите. Така то кореспондира с опитите на българския цар да се представи като наследник на византийските императори, а Търново като „Трети Рим”, като наследник на Константинопол. Още повече, че в надписа над главата на царя той е титулуван: „Йоан Александър в Христа благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци”. Следващата миниатюра, на която присъства образът на Иван Александър, е на л. 2 (Дуйчев 1962). В нея изображението на царя е част от композиция, която представя опелото на починалия царски син Иван Асен. Иван Александър отново е изобразен в императорско облекло, с корона и нимб. Общата идея на миниатюрата е да представи светостта на царското семейство. (Каймакамова 2001: 197-211). Следващата миниатюра, включваща образа на българския цар, е разположена на л. 91. (Дуйчев 1962). На нея той, вероятно по подобие на портрета на император Мануил I Комнин, стои до цар Давид, който го благославя. Към сцената е добавен и ангел, който коронясва Иван Александър с втора корона и му подава меч. Отново цялата сцена набляга върху божествения произход на властта на българския цар, но като цяло водеща в миниатюрата е идеята за представянето на Иван Александър като наследник на библейския пророк Давид, който в Средновековието възплъщавал образа на помазания от Бога цар, и всички легитимни християнски владетели се чувствали негови наследници. Освен това в миниатюрата Давид държи свитък, върху който е изписана част от Псалм XXI, т.нар. „царски псалом”, който представлява възхвала на царската власт. Отново цялата иконографска схема на миниатюрата загатва за това, че Иван Александър е новият император, идейният наследник на византийските императори. На последния лист на ръкописа 205 е поместено изображение на Иван Александър заедно с тримата му сина Михаил, Иван Срацимир и Иван Асен. (Дуйчев 1962). Над владетелското семейство е представен Исус Христос с благославящи ръце. Всички са с нимби, като царят е отново в императорско облекло. За пореден път тази миниатюра подчертава божествения произход на властта на българския цар, но в същото време в нея е отразена и династичната идея. Христос благославя не само Иван Александър, но и неговите синове, които са представени в сходни с баща им дрехи и увенчани със същите корони като него. А в надписите над главите им са титулувани с титлата „цар”. Миниатюрата прекрасно утвърждава представата, че властта е дадена от Бога на цялото царско семейство. По своеобразен начин в нея присъства и идеята за *traslatio imperii*, тъй като на предишната страница на ръкописа е поместена миниатюра с изображенията на 8 византийски императори, последният от които е Никифор Вотаниат (1078-1081). Някак естествено тези две миниатюри, разположени една след друга в ръкописа, налагат идеята, че българският цар и неговите синове са идейни наследници на византийските императори, а българското царство е Новият Рим. (Бакалова 1985).

В Лондонското четвроевангелие, създадено към 1355-1356 г., образът на цар Иван Александър присъства общо в 6 миниатюри. По един или друг начин във всички тях отново намират отражение основните идеи, на които стъпва царската власт в държавата.

В първата миниатюра на л. 3 е изобразен Иван Александър с втората му съпруга Теодора и децата им Иван Шишман и Иван Асен. Над тях се спускат благославящите ръце на Господ. (Живкова 1980). Владетелят отново е представен в официално дворцово облекло, идентично с това на византийските императори. Увенчан е с корона тип „стема“, която има сферичната форма на короните на императорите от Палеологовата династия. Изображението има ясно изразена династическа цел. Основната цел на миниатюрата е да покаже божественото покровителство над царското семейство.

На л. 124 в ръкописа е представено изображение на Иван Александър като част от композицията на Страшния съд. (Живкова 1980). Царят е поставен в райската градина между Богородица и Аврам. Като отново е представен в императорско облекло. Останалите четири миниатюри, в които е изобразен Иван Александър в Четвероевангелието, имат сходна композиция помежду си. На тях са представени срещите на царя поотделно с евангелистите Матей, Марко, Лука и Йоан. (Божилов 1994: 166). Отново българският цар е изобразен като император, който получава благословията на евангелистите, нещо, което подчертава свещеността на властта му. Миниатюрите в Лондонското четвроевангелие се явяват и доказателство за устойчивостта на прокарваната идея от българския политически елит, тъй като то се появява около 10 години след превода на Манасиевата летопис. Явно и в средата на 50-те години на века цар Иван Александър продължавал да следва неотклонно пропагандирането на идеята Търново – Трети Рим.

Интересен източник по разглеждания въпрос са и запазените изображения на царя и членове на неговото семейство върху монетите от това време. Колкото и схематични да са тези изображения, то те отново са подчинени на определени иконографски схеми и са ценен извор за политическите идеи на владетелския двор.

При управлението на цар Иван Александър се отбелязва най-значителното монетно производство в периода на българското средновековие. От този български цар до момента са известни 2 типа сребърни и 17 типа медни монети, повечето от които са отсечени в Търновската монетарница. (Дочев 2008). Като само количеството на неговите сребърни монети възлиза на няколко милиона екземпляра. (Дочев 1994). За да илюстрираме как политическите идеи на владетеля намират отражение в изображенията му върху монетите, ще разгледаме двата типа най-разпространени монети отсечени по време на управлението на цар Иван Александър – сребърната монета, в която царят е представен заедно със сина си Михаил Асен (Дочев 1992: 92) и медната монета, на която той е изобразен заедно с втората си съпруга Сара-Теодора. Сребърната монета от типа Иван Александър заедно със сина си Михаил представлява най-масовото българско сребърно монетосечене през Средновековието. В тази монета отново са отразени всички идеи, върху които се основава властта на българския цар. Ярко застъпен е династичният принцип при предаването на властта - от едната страна са изобразени като съвладетели Иван Александър и Михаил, а от другата страна – Христос, който благославя. (Дочев 1992: 96). Така се подчертавало и божественото покровителство за управляващата династия.

Медното монетосечене също имало пропагандна функция, представяйки владетеля в различни образи. Особено интересни по отношение пропагандиране на владетелската идеология са медните монетни емисии, изобразяващи царя заедно със съпругата му Сара-Теодора. (Дочев 1992: 97-99). В типа медна монета, в която царят е представен със своята втора съпруга, иконографията е подобна на тази, чрез която се представяли равноапостолите св. св. Константин и Елена. (Дочев 1992: 99). Явна заявка за наследник на кого се считала българската владетелска двойка. Това всъщност била

отсечената в най-големи количества медна монета на цар Иван Александър. (Дочев 2008). И наистина, в съзвучие с теоретичната представа, българската владетелска двойка до края на живота си показала определен стремеж към това да остане в паметта на хората като благодетели и ктитори на множество църкви и манастири в цялата страна. (Дочев 2008). Представянето на Иван Александър като „нов Константин” се намира в пряка връзка с налагането на идеята „Търново – нов Цариград – Трети Рим”. Той е широко застъпен и в литературните произведения от епохата, но те не са обект на настоящата разработка.

От направения преглед на запазените изображения на цар Иван Александър (който безспорно е българският средновековен владетел с най-голям брой запазени изображения) можем да отбележим в заключение, че всички те имали най-вече пропагандни функции и при тяхното осъществяване се преследвали точно определени цели, отговарящи на официалната владетелска идеология от разглеждания период. Поради тази причина тези изображения, които до едно били създадени с одобрението и позволенията на българският владетел, се явяват прекрасен извор за политическите идеи на епохата.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 1984: *Андреев, Й.* Търновската книжовна традиция и идеята за Трети Рим. – В: Търновска книжовна школа. Т. 3. София: Издателство на БАН.
- Бакалов 1995: *Бакалов, Г.* Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. София: Анубис.
- Бакалова 1977: *Бакалова, Е.* Бачковската костница. София: Български художник.
- Бакалова 1985: *Бакалова, Е.* Ктиторските портрети на цар Иван Александър като израз на политическата и религиозната идеология на епохата. – Проблеми на изкуството. № 4, 45-57.
- Божилков 1994: *Божилков, Ив.* Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. Второ фототипно издание. София: Издателство на БАН „Марин Дринов”.
- ГИБИ 1972: Гръцки извори за българската история. Т. 8. София: Издателство на БАН.
- Гюзелев 1994: *Гюзелев, В.* Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 1. Български, други славянски и византийски извори. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Дочев 1994: *Дочев, К.* Антиеретическите събори в Търново през 50-те години на XIV в., отразени в монетосеченето на цар Иван Александър. – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”.
- Дочев 1992: *Дочев, К.* Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в. Велико Търново: Витал.
- Дочев 2008: *Дочев, К.* Нов вариант медна монета на цар Иван Александър (1331-1371) с царица Теодора II. – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие, VII-1. Варна: Зограф.
- Дуйчев 1944: *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. Т. 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София: Хемус.
- Дуйчев 1962: *Дуйчев, Ив.* Миниатюрите на Манасиевата летопис. София: Български художник.

- Живкова 1980: *Живкова, Л.* Четвероевангелието на цар Иван Александър. София: Наука и изкуство.
- Каймакамова 2001: *Каймакамова, М.* Византийското идейно-политическо наследство и българския превод на Манасиевата хроника. – В: Византийското културно наследство и Балканите. Сборник доклади. Пловдив.
- Каймакамова 2011: *Каймакамова, М.* Власт и история в Средновековна България (VII-XIV век). София: Парадигма.
- Караянопулос 1992: *Караянопулос, Я.* Политическата теория на византийците. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- ЛИБИ 1985: Латински извори за българската история. Т. 3. София: Издание на БАН.
- Оболенски 2001: *Оболенски, Д.* Византийската общност. Източна Европа 500-1453. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- ПИБИ 2004: Подбрани извори за българската история. Т. 2. Българските държави и българите през Средновековието. София: ТАНГРА ТанНакРа.
- СБЛ 1983: Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. Съставителство и редакция Ив. Божилов. София: Български писател.
- Юрукова 1990: *Юрукова, Й., Вл. Пенчев.* Български средновековни печати и монети. София: Български художник.
- Grabar 1954: *Grabar, A.* God and the „Family of Princes”, presided over by the Byzantine Emperor. – Harvard Slavic Studies, II, p. 117-123.